

ХАЛЫҚ АҰЫЗЕКИ ҮЛГИЛЕРИНИҢ Ә.ӘЖИНИЯЗОВ ПОЭЗИЯСЫНА ТӘСИРИ

Т.Ж.Отарова – докторант

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлімі,

Қарақалпақ гуманитар илимлері илим изертлеу институты

Таянч сұзлар: жанр, замонавий поэзия, лирика, фольклор, нақл-мақол, афоризмлар, бағишлов кұшиқлари

Ключевые слова: жанр, современная поэзия, лирика, фольклор, пословицы, афоризмы, описательно-посвящённые стихи

Key words: genre, modern poetry, lyrics, folklore, proverbs, aphorisms, descriptive-dedicated poems.

Жазба әдебияттың фольклорға қатнасы әзелден әдебияттаныў илиминде әҳмийетли мәселелердиң бирине айланған. Халық аўызеки дәрәтпелериниң бай тәжирийбесинен азыкланып, көркем дәрәтпелердиң халықшылығын, миллий өзине тәнлигин тәмийинлеу жазыўшы-шайырлардан үлкен шеберликти талап етеди. Қәлеген сөз шебериниң дәрәтиўшилигинде фольклор жанрларына, ямаса фольклорлық сүўретлеўлерге мүрәжат етиў хәм оны формалық хәм мазмунлық жақтан жетилистирип, жаңаша усылда қолланыўға умтылыўшылықты сезиўге болады. Әлбетте, бул көркем сөз ийелериниң шығармаларында руўхый дерек болыў менен бирге, олар сүўретлеп атырған шығарманың идея-тематикасын, мазмунын, образлар дүньясын халықлық руўхта байытып барыўға унамлы тәсир жасайды.

Сонлықтан болса керек, әдебият пенен фольклордың байланысы мәселеси әдебияттаныў илиминде илимпазлардың дыққат орайында болып келмекте. Бул бойынша, қарақалпақ әдебияттаныўы илиминде бир неше илимий изертлеўлер, монографиялар хәм мақалалар дәрәтилди. Атап айтқанда, Қ.Мақсетов «Фольклор хәм әдебият»[5], «Фольклор хәм жазба әдебият»[6], И.Сағитов «Әдебият хәм фольклор»[7], С.Бахадирова «Фольклор и каракалпакская советская проза»[8], А.Пирназаров «Өтеш, Омар хәм фольклор» [9], Қ. Камалов «Фольклор хәм жазба әдебият»[10], М.Нурмухаммедов «Түркий тиллес әдебиятларда аўызеки хәм жазба традициялардың синтези (бириқпеси) ҳаққында»[11] хәм З.Бекбергеновалардың «Хәзирги қарақалпақ поэзиясында фольклорлық дәстүрлер» [12] сыяқлы илимий мийнетлер исленди.

XX әсирдеги хәм оннан алдыңғы дәўирлердеги классик шайырларымыз дәрәтиўшилигине нәзер тасласақ, көркем сөз шеберлериниң халық аўызеки үлгилеринен пайдаланбаған, яки өзін бөлек тутқан ўақтың көриў мүмкин емес. Поэзия барлық тарийхый дәўирлерде де халық аўызеки сөз маржанларынан нәрленип, азыкланып келди. Буны биз XIX әсирдеги классик шайырларымыз Күнхожа, Әжинияз хәм Бердақтың, XX әсирдеги Т.Жумамуратов, Б.Қайыпназаров, И.Юсупов, Т.Мәтмуратов, Ш.Сейтов, К.Рахманов, Ә.Әжиниязов, Т.Сәрсенбаев сыяқлы шайырлардың шығармалары мысалында көриўимизге болады. Аты аталған сөз шеберлериниң дерлик көпшилигиниң дәрәтиўшилиги поэзиялық изертлеўлерде тутас түринде хәм улыўмалық мазмунда үйренилди. Лекин, XX әсирдеги қарақалпақ поэзиясының раўажланыўына лирикалық хәм лиро-эпикалық шығармалары менен салмақлы үлес қосқан талант ийелериниң бири Ә.Әжиниязовтың дәрәтиўшилиги, оның фольклорға қатнасы мәселеси арнаўлы изертленбеди. Сонлықтан да, биз бул мақаламызда шайыр шығармаларының фольклорға қатнасы мәселесине қысқаша тоқтап өтпекшимиз.

Шайыр Ә.Әжиниязов жаслайынан халық аўызеки дәрәтпелери менен классик шайырларымыздың қосықларынан суўсынланған. Халық дәстанлары менен аўыз әдебияты үлгилери онда үлкен қызығыўшылық

оятыў менен бирге қатықулақлық пенен зейинлиликке үйретип барған. Бул ҳаққында шайыр өз еске түсириўлериниң биринде былайынша жазады: «1-класқа барған жылы мен латынша оқый алатуғын едим. Мен де сондай устаз болды. Ол әкемнің туўысқан бөлеси Төренияз аға еди. Латынша саўат ашқан, солдат кийиминде жүретуғын бул адам дәстан китапларды бизлерге ҳәркүни кеште оқып беретуғын еди. Дәслепки тыңлағаным «Едиге» еди. Сонда мен Төренияз ағаға маған китап оқыўды үйрет деп турып алдым. Ол үйрете баслады. Көп узамай таза алфавит пенен қатар латыншаны да еркин оқыйтуғын болдым. Сөйтип туңғыш рет латынша «Едиге»ни 1-класқа-ақ өз көзим менен оқыдым. Соң «Қоблан», «Алпамыс», «Мәспатша»ны оқып шықтым. Бул 1947-1948-жыллар еди» [2,3-4]. Шайыр поэзиясында халық кеўлине қонымлы сөз тиркеслери менен нақыл-мақаллар, афоризмлик сөзлер менен безелген образлы ой-пикирлер белгилі орын ийелейди. Олар шайырдың «Түркистан – тарийхый ата мәканым», «Өзбекстан», «Өзбекстан – өз елатым, өз елим», «Қарақалпақстан», «Шымбай», «Қызкеткен», «Төс қағысып көрисейик Бозатаў», «Орайлық Азия – ортақ Ытаным», «Қазақдәрәя», «Қосық ҳаққында қосықлар», «Қосығым» киби дәрәтпелериниң тәсиршенлигин арттырыўда көркемлик хызмет атқарған. Мысалы, шайырдың «Қосық ҳаққында қосықлар» деп аталған қосығы халық терме-толғауларын еслетеди. Қосықта бүгинги еркин хәм абадан дәўирден кеўли толған лирикалық қаҳарманның кеўил кеширмелери поэтикалық усылда толып-тасып жыр етиледі. Халықтың терме-толғауларында ақыл-нәсият пикирлери менен бирге халықтың басына түскен аўыр қайғысы, қыйын турмысы сөз етилсе, бүгинги шайырлардың қосықларының идея-тематикасында пүткіллей жаңаша мазмунды көремиз. Мысалы, Ә.Әжиниязовтың «Қосық ҳаққында қосықлар»да:

Жайнаған мына өмирдің,
Жалыны жансын көзинде,
Туўылған жердің топырағын,
Қәстерле тири гезинде,
Дәўирдің долы жүреги,
Дүрсилдеп турсын сөзинде,
Болмаса ҳешким инанбас,

Қыялй бос сезимге [1:105], – деген қатарларында шайыр туўылған жердің, өмирдің, заманның, ўақыттың қәдирине жетиў идеясын алға сүреді.

Шайырдың «Ғәрезсизлик толғаўы», Ғәрезсизлик ҳаққында терме қосық», «Ғәрезсизлик гимни», «Ғәрезсизлик байрамлары», «Ғәрезсизлик мушайрасы» хәм т.б.асқа қосықлары да терме-толғаў формасында дәрәтилип, бүгинги еркинлик, азатлық, тыныш-татыў турмыстан заўықланыў руўхы күшли сезилип турады.

Ә.Әжиниязовтың поэзиясында халық поэзиясы, классик шайырлар хәм Шығыс поэзиясында қолланылған тәрип, арнаў жанрында жазылған қосықлар көплеп ушырасады. Шайырдың «Бердақ сөзи ийман екен» қосығы классик шайыр Бердақ Ғарғабай улына бағышланған. Бул қосық Бердақтың «Екен», «Алты

қыз» қосықтары менен «Шежире», «Ақмақ патша» шығармаларындағы баянлау ұсылына жақынлығы езилип турады. Халық қосықтарындағы поэтикалық ырғақ хәм бәнтлердің гейде салмақты, гейде ойнақы келиуі, лирикалық қахарманның ишкі сезимлерин сәулелендириудегі өзине тәнлик Бердақтың қосығында сақланыуы, бул ондағы халық ауызеки поэзиясының шайыр дөретпелерине тәсирин көрсетеди.

Бердақтың «Екен» қосығының тууылыуына дәстүрий терме ұсылындағы халық қосықтары түртки болса, Ә.Әжиниязовтың «Бердақ сөзи ийман екен» қосығына хәм халық термеси үлгисиндеги хәм Бердақ шайырдың «Екен» қосығының тәсири күшли сезилип турады. Мысалы, шайыр:

Хорезм деп дөстан жазып,
Тарийхы бай қазна қазып,
Илахий руұхый азық,

Бабамыздан қалған екен.[1:98], — деп жырласа, ал Бердақ шайыр «Екен» қосығында, өзи жасаған дәуирдин, жәмийетлик турмыстың талапларынан келип шығып, лирикалық қахарманның тәғдирин оқыушының көз алдына былайынша сәулелендиреди:

Жууырып-жортып тамақ таппай,
Тамақ тапса үстин жаппай.
Күндиз жүрип ақшам жатпай,
Тәғдир ұсылай болған екен...[4:70].

Бердақ жәмийеттеги теңсизликлерди, лирикалық қахарманның руұхый жағдайын халық қосықтарына тән ұсылда сәулелендирген болса, шайыр Ә.Әжиниязов ұллы сөз шебериниң дөреткен шығармаларының руұхынан келип шығып, оларға унамлы баха береді. Мысалы:

Туран төри «Бес қалада»,
«Ақ дәрйада», «Ақ қалада»,
Арал бойы ай-салада,
Ата мәкан болған екен [1:98].

Шайыр бул қатарлар арқалы Бердақ шайырдың тууылып өскен, өмир сүрген жерлерин терең толғаныс пенен жыр етеди.

Ә.Әжиниязов қайсы жанрда хәм қайсы темада жазса да, онда халық түсинигине қонымлы әпиұайы сөзлер арқалы терең мәни шығаруға умтылады. Мысалы, «Ана» деген қосығын алып қарайық. Бул қосықтың идея-тематикасы анасы Гүлайым Сейткамал қызының дүньядан өтиуине бағышланған. Онда бир неше нақыл-мақалларды, афоризмлик сөзлерди қолланыу арқалы шайыр ананың қадир-қымбатын, ұллылығын, перзент ушын ең жақын хәм әзиз инсан екенлигин еле де терең ашып бериуге ериседи.

Нақыл бар: «Әкели жетим – хор жетим»,
Ойыны осылған бала – бола ма,
Әлбетте, «Аналы жетим – зор жетим»,

Не жетсин аяулы әзиз анаға [1:286]. Және де, «Тири жылан толғатып», «Ананың кеули балада» сыяқты халық нақыл-мақалларын туұрыдан туұры хәм өзгертип қолланыу арқалы анасы дүньядан өткеннен соң, қадир-

қымбатын терең сезинген лирик қахарманның келбетин шебер сәулелендиреди.

Ә.Әжиниязовтың мухаббат темасында жазылған бир қатар қосықтарында бир өмир айралық азаптарын, сағыныш сезимлерин, басынан кеширген сүйгенине опадар, шын ашық образы сәулеленеди. Мысалы, «Сен келерсең зейниңе жан тиймеген» қосығынан мына қатарларды келтирип өтсек:

Бағлар барк урады гүлге оранып,
Кеуилсизлик жалғыз мени бийлеген,
Он төрттен тууылған айдай доланып,
Сен келерсең зейниңе жан тиймеген. [1:136].

Қосықта шайыр лирикалық қахарманның сыртқы келбетин сызыу арқалы сүйгенине болған садықлығы менен опадарлығын хақыйқый шын ашық образында сәулелендиреди. Қосық қатарларындағы «Он төрттен тууылған айдай доланып», «Жайнап булт артынан шыққан қуяштай» киби теңеулерди утымлы қолланыу арқалы қыздың көркем портретин жаратады. Шайырдың «Нан хаққында ода» қосығында да халқымыздың күнделикли қолланылып атырған әпиұайы сөзлери менен хикметли сөзлеринен шебер пайдаланыу арқалы нанның ұллылығы менен қадир-қымбатын оғада тәсирли жеткерип береді.

«Нан – бәриниң басы» десе орыслар,
Қарақалпақ бул нақылды дурыслар,
Бийдай нанды бийдай сөзге қарыдым,
Нан бар, дән бар жерде ығыл, ырыс бар [1:250].

Қосықта буннан басқа да «Ғарғыстың жаманы нан урсын сени», «Нан же, нан ауыз тий» – мирәттиң басы, яки болмаса,

Қәрекең орынсыз «гөже төкпеген»,
Қәстерлеп ұслаған нанды еп пенен,
Қарақалпақ – «биренауыз бәтшағар»
Қудайды сөксе де, нанды сөкпеген [1:250].

Нан сындырып, куда түсип куралған,

Жас шаңарақ – жақсылықтан жаралған [1:250], — сыяқты халқымыздың нан менен байланыслы миллий үрп-әдет дәстүрлерин қосық қатарларында шебер ислетіу арқалы нанға болған құрмет-иззетти еле де улығлап сүүретлейди.

Шайырдың қосықтары рәңбәрең тематикаға қурылған. Оларда халық ұғымына ылайық көркем образлы қатарларды, өз мухаббаты ушын жаны пидә шын ашық образын, тууылып өскен жерин қәстерлеуши (патриот) қахарманларды шайыр лирикасында көплек ушыратамыз.

Ұлыұмаластырып айтқанымызда, Ә.Әжиниязов поэзиясында халық тилине жақын, атап айтқанда, ауызеки сөйлеу тилине тән болған, еле әдебий тилден орын алыуға үлгермеген тил бирликлериниң көплек ушырасуы шайыр дөретіушилигиниң халықлық пафосқа сууғарылғанынан дәрек береді. Яғный, шайыр поэзиясында фольклорлық образлар, сүүретлеу ұсыллары жазба әдебият имканиятлары менен синтезленеди, бунның нәтижесинде жаңа романтикалық образлар хәм реалистлик ұсыл бирлиги көзге тасланады.

Әдебиятлар

1. Әжиниязов Ә. Аманат. -Нөкис: «Билим», 2009.
2. Әжиниязов Ә. Қосығыма сайылман. -Нөкис: «Билим», 2015.
3. Ахметов С. Әдебияттану терминлериниң қысқаша сөзлиги. —Н.: «Қарақалпақстан»,1972.
4. Бердақ. Сайланды шығармалары. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997.
5. Максетов Қ. Фольклор хәм әдебият. -Нөкис: «Қарақалпақстан»,1975.
6. Максетов Қ. Фольклор хәм жазба әдебият. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978.
7. Сағитов И. Әдебият хәм фольклор. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
8. Бахадирова С. Фольклор и каракалпакская советская проза. -Нукус: «Қарақалпақстан»,1987.

9. Пирназаров А. Өтеш, Омар хэм фольклор. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1991.
10. Камалов Қ. Фольклор хэм жазба әдебиет. –Нөкис: // «Әмиўдәрәя», №4. 1978.
11. Нурмухаммедов М. Түркий тиллес әдебиетларда аўызеки хэм жазба традициялардың синтези (бириқпеси) ҳаққында. –Нөкис: //Әмиўдәрәя. №7. 1981.
12. Бекбергенова З. Ҳәзирги қарақалпақ поэзиясында фольклорлық дәстүрлер. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2011.

РЕЗЮМЕ

Мақолада таниқли қарақалпақ шоири А.Ажиниёзов ижодида фольклор жанрларидан ва бадий тасвирий воситалардан шақлий ва мазмуний жиҳатдан моҳирона фойдаланиб, бадий образли сатрларни яратиши, шоир шеъриятдан олинган аниқ мисоллар ёрдамида таҳлил қилиниб, тегишли хулосалар чиқарилди.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается творчество известного каракалпакского поэта А.Аджиниязова, в котором он профессионально использовал жанры фольклора и изобразительного искусства при строении структуры и смысла стихов, а также были анализированы создание художественных линий в поэзии поэта на конкретных примерах и были сделаны выводы.

SUMMARY

The article examines the work of the famous Karakalpak poet A. Adzhiniyazov, in which he professionally used the genres of folklore and fine art in building the structure and meaning of poetry, and also we analyzed the creation of artistic lines in the poet's poetry using specific examples and made conclusions.

ТҮРКИЙ ХАЛЫҚЛАРДА МИЙЎЕЛИ АҒАШ ХЭМ ХАЛЫҚ САЛТ-ДЭСТҮРЛЕРИ ҲАҚҚЫНДА

Р.Сапарниязов – ассистент оқытушы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: даракт, урф-одат, мифология, тут дарахти, тоғ даракти, тумор.

Ключевые слова: дерево, обычай, мифология, тутовик, горное дерево, амулет.

Key words: tree, custom, mythology, mulberry, mountain tree, amulet.

Түркий халықлар фольклорына нәзер таслағанымызда өткен ата-бабаларымыз табияттың хәр бир затын қәдирли есаплаған, оларды турмыс пенен байланыстырып, оларға үлкен исеним менен қарағаны ҳаққындағы түсиниклер бизге шекем жетип келген. Сонлықтан, биз бул мақаламызда халқымыз арасында мийўели ағашларға исеним менен қарап, оларды халық салт-дәстүрлери менен байланыстырып, хәр түрли исеним хэм түсиниклердиң пайда болғанын түркий халықлар фольклоры, соның ишинде өзбек, карақалпақ фольклоры салыстырмалы изертлеўди мақсет еттик.

Ерте дәўирлерде халқымыз арасында мийўели ағаштың өнимдарлық қәсийетке ийе екени магиялық көзқарасларға қарағанда оның менен байланыслы болған ҳаялға да көшеди деген түсиниклер тийкарында перзент тилеў мәресимлериниң ағаш культи менен байланыслы болжаўлар, исенимлер пайда болған. Өзбек этнограф алымы С.Мирхосиловтың жазыўына қарағанда, Ташкент ўәлаятының Байтқўргон аўылында ағашларды өнимдарлық символы деп көз алдына келтириў менен байланыслы бир магиялық салт-дәстүрдиң бар екени айтылады. Халықтың көзқарасларына қарағанда, узак өмир көрген үлкен ағашлар бийперзент ҳаялларды перзентсизлик дәртинен қутқарыў, яғный перзент көриў қәсийетине ийе деп түсинилген. Соның ушын перзент көрмеген ҳаяллар «перзент жолым ашылсын» деген нийетте сондай ағашларды кушақлайды екен [1:28].

Усындай дереклерде келтирилгени сыяқлы, салт-дәстүр ертедеги анимистлик ойлаўларға байланыслы жағдайда келип шыққан болып, ағашты жанлы нәрсе деп түсинген ертедеги адамлар ағашқа тән өнимдарлық, узак өмир көриў сыяқлы қәсийетлер оны кушақлаған ҳаялға да өтеди деп түсинилген.

Фольклоршы алым А.Мусақуловтың мағлыўматларына қарағанда, Түркистанның Ила деген жеринде «Буўаз терек» деп аталған зыярат етилетуғын жер болған. Бийперзент ҳаяллар усы жерге зыяратқа келип,

бул жерде өсетуғын терекке үш мәрте тәжим етсе, бир неше мәртебе кушақласа еки қабат болады деп исенген хэм оны әмелде қолланған [2:75]. Арысланбаб территориясындағы Алмалы мазар, Терек мазар деген орындарда өсетуғын ағашлар перзент беретуғын қәсийетлерге ийе деген мифологиялық ойлаўлар қырғызлардың арасында да кең тарқалғанлығын С.М.Абрамзон тәрпинен белгилеп өтиледі [3:56].

Ағашлардың магиялық қәсийети арқалы еки қабат болыў, яғный ағаштан перзентли болыў дүнья мифологиясының универсал сюжетлеринен бири есапланады. Бирқанша түркий халықлардың этномәдений арсеналында муқаддес есапланған ағашларды кушақлаў арқалы өсимликке тән өнимдарлық қәсийетиниң ҳаялға көшиўине тийкарланған ритуаллар (дәстүрлер) бар. Айрықша, якутларда бийперзент ҳаял тоғайға барады хэм тоғайлықтағы бәлент өскен ағашларға мүрәжат етип, өзине перзент тилейди. Қырғызларда болса перзенти болмаған ямаса перзент көрсе де, кишкене ўақтында шетнеген жағдайда ҳаяллар алма ағашының түбинде отырып, перзент тилейди. Кейин қурбанлыққа сойылатуғын жәниўардың терисин алманың шакасына асып қояды.

Қарашай халық аңызларының биреўинде келтирилиўине қарағанда, ертедеги заманларда үлкен урыс болып, көп адамлар қайтыс болған. Сонда еркеклер менен тең дәрежеде душпанға қарсы урысқа атланған ҳаяллар өзлериниң перзентлерин өлимнен аман сақлаў мақсетинде ағашлардың түбинде қалдырып кеткен. Арадан бир қанша ўақыт өткеннен кейин, урыстан қайтқан адамлар келип қараса, тек ғана ақ қайыңның астында қалдырылған балалар тири екен. Себеби, ақ қайың өзиниң ширеси менен баланы бағып, өлимнен сақлап қалған екен. Олар ақ қайыңды ҳүрметли ағаш есаплайды, соның ушын да бийперзент қарашай ҳаяллары таўда өсетуғын жалғыз ақ қайыңның қасына барып өзлерине перзент тилейди [4:112].